

ЗОРАН ЈОКСИМОВИЋ

ПОРУКА ИСПОД ВЕШАЛА

Повест о народном хероју Стевану Филиповићу

Била је једна од оних децембарских ноћи кад церић пуца у шуми од хладноће, а птице се мрзну у ваздуху и као камење падају у снег, мртве. Био је децембар месец, година 1941. Падине историјског Цера и питому Поцерину, све тамо до Дрине, покрио високи снежни покривач. Села се смирила у ноћи, али се сан не навлачи на очи. Испод завеса немирно провирују неповерљиве сељачке очи, а срца узбуркано откуцавају време — кад ће зора, дању је ипак лакше. Прошле су партизанске чете, врзмају се четничке брадуринае, тишину прекине усамљени пуцањ, тужно завија промрзли пас — још једно огњаште остаје пусто...

— Ено га! — тргне се дечак и вуче за руку свог старијег друга.

— Ко? — окрене се старији.

— Ено га... четник!

— Где га видиш?

— Тамо... — показује дечак руком испруженом у белину.

Старији се осмехне:

— То је пањ... Издржи још мало. Ту је село. Ено светли, одморићемо се мало, огрејати, можда ће се наћи нешто за јело.

Путеви завејани. Свуд снег и белина, иако је ноћ, пече зенице. Дечак се веша о руку свога друга. Он га вуче. Скоро носи. Већ трећи дан тако иду, као претходница, да испитају терен, чета ће за њима. Њихов друг, трећи партизан, изостао је мало, ноге му промрзле. Одлучили су: младић ће одвести дечака до прве куће па се вратити по њега.

Младић је био омален, али чврст. Црне пути и косе. Његов благи поглед пажљиво је испитивао околингу.

Куцнуо је у врата. Нико се не одазва. Младић почека, па опет покуца. У кући нешто паде, учини му се да буновни домаћин обори столицу.

— Друже, пусти нас да се огрејемо.

— Сад, сад ћу ја — чуо се глас из куће.

После се врата отворише. Младић крете први преко прага у снег обраслог. Дечак паде на прагу. Док је падао чу рвање, кратко комешање, а затим и њега пољудоше унутра. Његов друг је већ лежао везан на земљаном поду. Као авети над њим су се цериле четничке брадуринае. Затим и дечака завезаше.

Дуге су децембарске ноћи. Још су дуге кад се лежи на поду у хладној одајници. Још су дуге кад су и ноге и руке завезане, на тело трне. Младић је дуго покушавао да се одвеже. Зубима је хватао конопце. Али више није могао.

— Ухваћени смо, рече дечаку. Али, немој да се бринеш — извући ћемо се. Важно је да не кажеш ко смо. Никако не смеш говорити где је чета остала.

— Нећу рећи.

— Они ће те тући.

— Ако ће, рече дечак.

После су поспали.

Ујутру је четник Геџа, пресрећан, отрчао код „војводе Даке“ и обавестио га да су ухватили двојну партизана. Сигурно су курири. Један је млад, а други још дете, дечачина нека, неће нам бити тешко да их натерамо да проговоре, смејао се четник Геџа очекујући похвалу.

— Доведите их, нареди војвода Дака.

Двојица партизана, везани, мало се откравише у претоплој соби. Тучана пећ сејала је топлоту на све стране. Њене рингле су се црвеле, а пламен весело певушио.

— Како се зовеш? упита војвода преко залогаја младића.

— Шта те се тиче.

— Шта рече?

— Шта се тебе тиче како се зovem.

— Аха...

Запљушташе ударци. Тројица четника се бацише на младића.

— Одговарај војводи, сунце ти богово!

— Са издајницима народа не разговарамо, одсече младић

— Проговорићеш!

Тукли су га дуго, али ништа није помогло.

— Добро, осмехну се војвода. Дрешите га. Двојица на врата, двојица напоље, двојица овде, тако... А сад, голубићу црвени, дај де износи полако ову пећ напоље.

— Усијана је, трже се један од четника.

— А ја мислио да није, искези се војвода. Износи!

Младић мирно дохвати усијану пећ. Расклапао је лагано, кожа му пуцала на прстима и длановима.

— Како се зовеш? упита војвода.

Младић не одговори.

— Настави са изношењем, заповеди војвода.

Младић изнесе један део пећи у снег. Врисну снег, пожуте, а туч се распаде

— Сад ћеш проговорити.

— Ни мртав!

Војвода побесне

— Онда ћемо друкчије. Деде, мали, сад ти износи.

Дечак тужно погледа свог старијег друга, а онда стисну усне, погледом рече: не бој се, и ја ћу издржати, нећу им рећи... Али кад дечак крете према пећи, младић скочи:

— Стојте издајнице! Не дирајте дете, тај дечак вам ништа не може рећи, њему ништа није познато... Ја сам Стеван Филиповић, син Комунистичке партије Југославије!

— А, ту смо, ту... проговорио си, тако, брате, кад нећеш лепим, код Даке нема циле-миле. Како рече да се зовеш Стеван... Степа Колубарци! — запрепашћени

викну *војвода*. — Браћо! заурла *војвода*. Брзо! Вежите га, вежите... то је он, то је... вежите! — дрхтао је и измицао се према вратима.

Неколико четника се бацило на Стевана Филиповића, партизанског комесара и команданта познатог по неустрашивости. Дотле Дака Тешмановић, војвода лознички, није знао кога има у рукама. Филиповић је са својим јединицама цело лето и целу јесен сејао страх међу непријатељима и народним издајницима. Крстарио је са својом јединицом око Ваљева, по Колубари, ваљевским планинама, по Подгорини, Раћевини и Азбуковици. Сад се био спустио, преко Завлаке и Текериша на јужне падине Цера... Неколико дана раније, Ваљевска партизанска група, која је после повлачења главних партизанских снага са другом Титом на челу у Санџак и Босну, остала у западној Србији, поделила се и свака јединица је кренула на свој терен. Као комесар Првог батаљона Мачванског партизанског одреда, Филиповић је требало да се пробије до Цера и изврши задатак...

Свезали су га поново. Али је војвода још дрхтао, још се тресао као да га ухватило стотину грозница.

— Вежите га, још га вежите! викао је. Стегните још јаче, зар не знати ко је он. То је Степа Колубарац, ваљевски партизан, то је... Одмах Немцима, из ових стопа у Шабац, па нека се они са њим разрачунавају. Нећу беду на главу. Још ме може убити. Ух, ала сам могао да настрадам... Стежите те конопце, ланце дај, донесите ланце... И тог малог, и њега вежите, још јаче, ко са њима иде тај није лошији од њега... Па у Шабац, из истих стопа. Немцима!

Коњи су се с муком пробијали кроз снег целац. Салнице санки остављају две змије једва просечене пртине. Добро утопљени, под шубарама, украшени реденицима и бомбама, у њебад увијени грче се на санкама пратиоци. За санкама, везани за њих, вуку се двојица партизана: Стеван Филиповић и његов друг, курир, петнаестогодишњи дечак Јован Квачановић. У селу Јошеви, крај кафане, четници заустављају санке да се *мало загреју* врућом ракијом.

И тад се десило:

Један од четника кренуо је за кафеџиком у споредно одељење. Други пратилац се забавио врућом ракијом. Степа је искористио тај тренутак да искида везе на рукама. Муњевито се бацио на четника. Пушка је променила власника. Налазила се у рукама Стевана Филиповића. Искусни партизан брзо је репетирао, звонко је одјекнуо метал затварача. Прст је на обарачу. Само један покрет кажипрста...

Резак удар игле у капислу. Јалов удар: пуцањ се није разлегао.

Дешава се то једном у хиљаду пута.

Десило се сада.

Очи у очи гледали су се Стеван Филиповић и четник...

Пушка је слагала...

Четник је избезумљено гледао у Филиповића, који се брзо снашао и поново репетирао. Али се у том тренутку, за делић секунде пре пуцња, на Стевана бацно други четник. Он се у међувремену вратио у кафанску просторију. Борба је била кратка. Снашао се и први четник. Споља су улетеле нове брадоње, десетак њих. Ипак су тешко савладали младог партизана и још јаче га везали.

Колона је убрзо наставила пут према Шенцу. Стевана Филиповића и курира, дечака Јову, пратило је сада десет четника до зуба наоружаних. Кроз смрзли снег корачали су боси партизански борци. Њихове стопе остављале су крваве трагове.

У Јадранској Лешници четници су заробљене партизане предали љотићевцима, који су их спровели до Велике Лешнице и ту предали Немцима. Ту су им Немци оковали *лисицама* и руке и ноге а затим их убацили у камион и повезли према Шапцу.

Кад је камион запливао преко сметова, курир се обратио свом старијем другу:

— Друже Стево, шта ће бити са нашим другом који остаде у снегу пре него што су нас ухватили.

— Не брини за њега. Друг Данило је искусан борац. Он се и у Шпанији борио. Снаћи ће се он...

— Плашиш ли се, друже Стево?

— Немам чега да се плашим.

— Ни ја се не плашим, рече курир.

Стеван хтеде да га загрли, да га охрабри додиром, али су му руке биле везане, па га само раменом дотаче. Курир се осмехну и наже према Стевану.

— Друже Стево, ти си велики јунак.

— Сви партизани су данас јунаци...

После су ћутали. Јова се мало врпољно, хтео је још да разговара, чуо је он од бораца пуно о храбрости друга Стеве, али му је некако незгодно: како ће овај јунак разумети његово стално брбљање. Ипак није издржао:

— Друже Стево, могу ли да те питам?

— Зашто не би могао...

— Нећеш се љутити?

— Зашто бих се љутио. Шта те интересује?

— Где си рођен?

— О, рођен сам далеко одавде... У Опузину. То је чак доле на мору.

— На мору? раширише се дечакове зенице.

— Близу мора, десетак километара, на Неретви.

— И ишао си на море?

— Још колико пута.

— Причај ми, друже, о себи...

Стеван се осмехну:

— Добро, рече, да ти причам... ако буде времена до Шапца.

— И почео је да прича...

Пре него што ће своје воде поверити мору, река Неретва се рачва у неколико кракова. На једном од њих, десетак километара удаљен од мора, налази се лепи стари градић Опузен. Топла приморска клима одвајкада је привлачила човека да се ту насели и век свој проведе, иако су услови живота били тешки... Ту, у Опузину, у Далмацији, родно се 27. јануара 1916. године, Стјепан Филиповић, касније назван Стеван и Стево. Ова имена дали су му другови у Србији где је најдуже живео, радио и борио се.

Отац Стеванов, Анте Филиповић, провео је у Америци неколико година, а по повратку отворио је дућанче у Опузину. Рађња није напредовала, па је Анте, кад је Стевану било десет година, одлучио да још једном крене у свет, али овога пута само до Мостара. Суседи су га одвраћали, а он им је одговорио:

— Морам у свет. Овде се не може живети. А ово четворо деце морам некакo извести на пут, помоћи им да имају у рукама неку кору хлеба. У граду ћу моћи да их школујем, да их дам да изуче неки занат...

Тако се једног дана десетогодишњи Стеван обрео, заједно са породицом у Мостару. Ту је наставио основну школу. Мостар је био много већи од родног Опузена. Истина, кроз њега је протицала драга Неретва, али се ипак у дечакове оче усељавала

туга и поглед му се често отимао према југу. Породица је тешко живела. Старији брат Шимун радио је у штампарији, отац се опет бавио трговином, али се више гладовало него што се било сито. После основне школе Стеван се уписао у Мушку грађанску школу трговачког смера. Била је 1929. година када је успешно завршио први разред ове школе...

И овде се, у Мостару, десно један догађај, који ће Стеван запамтити за све времена, који ће утицати на цео његов каснији живот. Тежак живот нагонио је мостарске раднике да се боре за своја права, да излазе на улице и демонстрирају. Раднике је водила Комунистичка партија. Једног дана, радничке демонстрације су биле толике да су морали полиција и вајска да интервенишу. Пуцали су на изгладнеле људе и њихове породице. Стевану се у сећање урезао овај догађај:

Полиција је нарочито много пуцала на једног радника, комунисту, који је са једне куће говорио радницима. Никако нису могли да га погоде, а он је све ватреније говорио.

— Пуцајте, гадови! узвикнуо је радник. Моја смрт надахнуће стотине других који ће вам гроб ископати!

Стеванова породица све теже живи. Иако је још дечак, Стеван то добро види. Једног дана прилази оцу:

— Оче, ја ћу да напустим школу да бих се запослио. Нећу да дозволим да се сви муче, а ја ништа да не привређујем.

Отац се није слагао, али је Стеван напустио школу и почео да зарађује. Зараду је доносио кући. Истовремено је почео да изучава браварски занат.

Годину дана касније, у лето 1931. породица се још једном преселила. Анте Филиповић је покушао да у Жупањи нађе више услова за живот своје деце. Тамо је купио имање и почео се бавити земљорадњом. Али једна велика поплава имање је уништила, па су се Филиповићи преселили у Крагујевац.

У Крагујевцу је Стеван, у седамнаестој години, завршио браварски занат. Пресрећан је био кад је донео кући диплому о завршеном занату и саопштио оцу:

— Нећемо се више мучити као до сада.

Али је жеђ за знањем натерала Стевана да се одмах упише на нови — електричарски занат, који је изучавао и радећи истовремено. Овај занат завршио је 1937. године и одмах отишао у војску.

У Крагујевцу су му умрли родитељи, отац Анте и мајка Ивка. Браћа Шимун и Стеван бринули су се о млађој браћи Николи и Драгутину и сестри Јелици...

Већ су улазили у Шабац а Стеван није завршио причу о себи. Курир Јова је отворених очију и уста гутао сваку реч свога друга.

— Изгледа стижемо у неки град, рече Стеван. По свој прилици ово је Шабац.

— Ако је, причај — замоли Јова.

— Па и нема шта више да се прича.

— Причај, причај...

— Па, ето... после војске сам радио. Примљен сам у Ској. Штрајковао сам у фабрици... Затварали су ме заједно са осталима друговима... У затвору су нас тукли, много су нас тукли...

— Зашто? оте се Јови.

— Па зато што смо се борили да радници више зарађују, да они и њихове породице не умиру од глади, док богаташи имају свега и свачега. Борили смо се против тога да једни раде и дан и ноћ гладни и бедни а други да седе и имају све...

— А после?

— После... Пред рат су ме протерали у родно место, у Опузен. Тамо није било фабрика, није било радника па нисам могао политички радити... Тако су мислили, али сам побегао. Дошао сам у Ваљево и ту се запослио. Ту су ме другови примили за члана Комунистичке партије Југославије...

— Благо теби! оте се Јови.

— Не брини, примиће и тебе, осмехну се Стеван.

— Ја им ништа нећу рећи, показа Јова завезаним рукама према Немцима.

Већ су били стали испред затвора. Дошли су жандарми и свукли их са камиона. Тукли су их и гурали према подруму жандамеријске станице. У подруму је било влажно, мрачно и хладно. Врата се са треском затворише. Шкљоцну брава.

Целе ноћи слушали су кораке стражара који су се смењивали. Пред зору је нарочито било хладно, па су се стражари врло често мењали. Дечак се приближао уз Стевана. Стеван га заклањао својим телом, али се од мраза не можеш склонити без покривача. А њих двојица не само да нису имали покриваче, него им је и оно мало одела било поцепано... Храну им уопште нису давали...

Сутрадан, кад се добро разданило, у подрум упаде жандарм и нареди:

— Марш напоље!

— Куда ли ће нас? — упита Јова дрхтећи од хладноће.

Извели су их на улицу да виде побијене партизана, који су на санкама довучени у град и изложени да се народ заплаши.

Одатле их нису више враћали у подрум жандамеријске касарне. Пребацили су их у логор, који се налазио на југу града у касарнама. Стеван Филиповић и курир Јова нашли су се у соби број 1. Десетак дана нико их није саслушавао. Сваке вечери долазили су Немци и љотићевци и тукли их заједно са осталим партизанима из собе број 1. Одавде су извели курира Јову; Квачановића и отерали га у Немачку, одакле се вратио тек после рата. Он никада више није видео Стевана Филиповића.

Једног јануарског дана у шабачком логору настала је узбуна. Све заробљене партизана истерали су у дворште, на снег, и ту их сатима држали постројене, везане и под јаком немачком и четничком стражом. Сати су пролозили а није се знало зашто стоје, шта чекају. Појединци су падали у несвест од хладноће. Један партизан је почео да бежи. Стражари су осули ватру и убили га.

— Идиот! — дрекнуо је четник. — Зашто покушавате да бежите. Одавде се не може побећи. Зар вам то није јасно!

У том се појавио Немац по имену Паул. Са њим је ишло још неколико Немаца. Кад их је угледао Стеван Филиповић је рекао:

— Другови партизани, ево долазе Немци. Сад ће тражити да се јаве комунисти, скојевци, командири и политички комесари... Немојте се другови, јављати. Ја ћу се сам јавити. Ви немојте.

Утом су Немци стигли до постројене колоне заробљених партизана. Један Немац је нешто викнуо на немачком.

— Нека комунисти иступе један корак напред! — рече преводилац.

Стеван Филиповић се исправи и коракну напред.

Немци су очекивали. Међутим, више нико не корачи.

— Господин Паул тражи да комунисти иступе напред! јави се опет преводилац.

Стеван Филиповић направи још један корак.

— Зар међу вама нема више комуниста, зар нема више скојеваца, комесара, командира?

— Има! — рече Стеван Филиповић.

Заробљени строј партизана се укочи. Зар ће нас одати, помислише сви истопремено.

— Тако те волим, соколе, — притрча Немац Стевану. — Пакажи нам ко је још комуниста.

— Не могу, — рече Стеван.

— Одбијаш! дрекну Немац.

— Не, не одбијам. Рекао сам да не могу.

— То је исто.

— Није исто.

— Покажи их.

— Не могу. Комунисти се налазе у шумама.

Немац се разгоропади:

— Битанго!

Утом један од четника притрча Немцу и рече му:

— Господине, то је онај о којем сам вам причао.

— Аха! — трже се Немац. — Затворите остале у бараку. Овога доведите код мене. Одмах!

Четници се ускомешаше. Једни су гонили заробљенике према логорским баракама. Друга група свеза Стевана Филиповића и опколи га. Тако су га отерали према канцеларији гестаповца Паула.

Тако је почело саслушање Стевана Филиповића. Оно је трајало данима и ноћима, трајало је месецима. Иследници су се смењивали. Ниједан ништа није сазнао о партизанима од Стевана. Сваки нови иследник је сматрао да његов претходник није умео да испитује овог комунисту. Али ни он није боље пролазио. Стеван је саслушаван у Шапцу, затим у Београду, па у Ваљеву, па опет у Београду. Долазили су и стручњаци за антикомунистичка питања.

Али је све било узалудно.

Стеван Филиповић је одговарао, на сва питања, само оно што је он хтео, али не оно што је непријатеља интересовало. О себи је говорио све. О друговима ни речи.

Немачки официр Паул је био први. Кад су Стевана увели у његову канцеларију, он је упитао:

— Презиме?

— Филиповић, одговорио је Стеван.

— Име?

— Стјепан, Стеван, Стево...

— То су надимци — рече Немац.

— Не. Прво име је рођено. Друга два: тако су ме другови звали.

— А надимак?

— Колубарац.

— Откуда ти тај надимак. Како си га добио?

— Тамо сам се, у Колубарци, најдуже борио против вас.

— Значи, рече Немац, не поричеш да си припадао комунистичким бандама?

— Поричем да сам припадао бандама, али не поричем да сам припадник Народноослободилачке војске, не поричем да сам борац за слободу свог народа.

— Кад су те отерали у комунистички одред?

- Неку ме отерали.
- Доброваљац?
- Да. Од првог дана.
- Који је то дан?
- То је дан формирања партизанског одреда.
- Где је формиран одред?
- То нећу да кажем!
- А када је формиран?
- Крајем јуна 1941. године.
- Ко је формирао одред?
- Комунистичка партија Југославије.
- То и ја знам, рече Немац. Наведи ми имена, личности.

Нећу!

Један Немац удари Стевана у леђа. Ударац је био тако јак да се младић затетурра. Једва се одржа на ногама.

— Хоћеш ли сада речи?

Нећу!

Немац опет полете да га удари. Међутим, официр Паул му руком даде знак да не удара. Он настави с испитивањем.

— Шта си био у том вишем одреду? Обичан борац?

— Да, био сам борац.

— Јеси ли имао неки чин?

— Био сам командир вода, затим командир чете, командант, политички комесар батаљона.

— Шта је циљ партизанских банди?

— Хтели сте рећи шта је циљ наше војске, рече Стеван.

— Добро, рецимо, војске — заједљиво се насмешни Паул.

— Циљ наше, партизанске војске јесте да вас, Немце, истера из моје омиљене земље да оствари слободу.

— Јеси ли ти лично пуцао на немачку оружану силу?

— Јесам.

— Када?

— Увек.

— На пример, у којем месту и у које време?

— Требало би много времена за причање, рече Стеван. Пет и по месеци сам пуцао на вас по читавој западној Србији.

— Зашто си пуцао на Немце?

— Да вас побијем.

— Интересантно. А зашто да вас побијеш?

— Зато што сте окупатори.

— Ти си националист? Рече Паул.

— Јесам националист, али не у смислу како то ви схватате, рече Стеван.

— Значи, убијло си Немце?

— Јесам. Зашто бих иначе пуцао на њих.

— Јеси ли видео кад си убио неког од Немаца?

— Колико пута.

- Колико си их онда убио?
- Нисам видео, наравно, све...
- Ипак?
- Било би ми жао ако сам убио мање од пет стотина Немаца.
- Пет стотина! — замуца запрепашћени немачки официр Паул.

Немачки официр Паул занемело је гледао у Стевана Филиповића. Немац није могао да дође до речи. Једва још једном превали преко усана:

— Убио си пет стотина Немаца!

— То је најмање — мирно рече Стеван Филиповић. — Убијао сам вас по целој западној Србији четири и по месеца.

Паул је тек сада схватио кога има у рукама. Силно се уплашио Немац од измученог и изубијаног партизанског борца. Плашио се да му не побегне, јер је знао да овакви јунаци увек нађу начина да се извуку из непријатељских руку. Зато се Паул уплашио: ако би се десило да овај партизан побегне, онда би он, Паул, настрадао од више команде. Зато је одмах наредио да се Стеван Филиповић окује и под јаком стражом пребаци у Београд...

Немачки мајор Сатлер решио је да Стевана Филиповића преда на испитивање гестаповском специјалисти за антикомунистичка питања, злогласном иследнику Стивеу.

— На поштрено саслушање — наредио је Сатлер.

— Неће бити потребно — осмехну се Стиве.

— Овај је тврд орах.

— Код мене су и тврђи проговорили — осмехну се Стиве.

Стевана је Стиве нашао у тешком стању. Био је изубијан, измриварен, сав у равама од батина и мучења. Зато је одлучио да примени други начин саслушања.

Када су стражари увели Стевана код њега, он га прво понудио да седне а затим му дао цигарету. Саслушање је почело на изглед пријатељским тоном:

— Са вама нису добро поступали?

Стеван је ћутао.

— Видим, много су вас тукли — гаставио је иследник Стиве. — Има и нас Немаца разних, шта се ту може... — Застао је за тренутак да процени какав су утисак оставиле његове речи.

Међутим, Стеван је и даље ћутао. Његов поглед је блудно кроз прозор, шетао по крововима разрушеног Београда. Био је то на махове тужан поглед. Био је то оштар поглед. Кад се окрете према Стивеу, Немац се следи. Тај га поглед сасече и он задрхта. Госпде, каква је ово земља, какви су ово људи? помисли Немац савлађујући дрхтавицу која га намах беше обузела. Ипак се савлада, рече:

— Ми ћемо те стрељати!

— Знам — осмехну се Стеван.

— Али ја могу да наредим да те не стрељају — рече Немац.

Стеван се осмехну.

— Могу да наредим да те пуште. Да будеш слободан. Да одеш кући... Да одеш својој девојци. Сигурно имаш девојку?

— А ја треба да вам испричам где се налазе партизани, ко су команданти, да наведем имена комесара. Да вас одведем до кућа људи који су нам давали храну, који су нас обавештавали о покретима ваших јединица, четника, жандарма...

— Јесте — обрадова се Стиве.
 — Али нам за то треба много времена...
 — Имамо довољно времена.
 — Морамо ићи по шумама.
 — Ићи ћемо оклопним колима.
 — Ништа више од мече не тражите? осмехну се Стеван.
 — Ништа... Одмах ћемо те пустити.
 — Нећу да вам то кажем!
 — Зашто? изненади се Стиве наглом обрту.
 — Зато што вас интересује.
 — Изгледало је да си разуман младић.
 — Ја јесам врло разуман младић. Оно малопре сам намерно неразумно говорио.
 — Послаћемо те у Немачку. Живећеш као бубрег у лоју... покуша Стиве још једном.

— Рекао сам: не!

Разбеснели Немац полете на Стевана, али се уздржа:

— Шта ти мислиш да постанеш Буђони или Тимошенко?

— Ја сам само добар родољуб!

Стиве притиште дугме на столу. Негде у ходнику продорно цијукну звонце. Улетеше двојица Немаца. Као звери се бацеше на Стевана Филиповића. Брзо је пао под ударцима. Остаде непокретан на поду. Донеше канту с водом, пролише је на глав; младићеву. Али се Стеван не поврати. После су сипали на њега још воде. Није показивао знаке живота...

Дани су протicali. Протекао је и јануар 1942. Протекла је половина фебруара. Свакодневно по неколико пута иследник Стиве је долазио у главњачу да испитује Стевана Филиповића. Али ништа није могао да сазна. Ниједан од гестаповских метода није успевао. Ни туче. Ни обећања. Ни претње.

Једног фебруарског јутра, Стеван се по ко зна који пут довели код иследника. Иследник је био необично весео. Шеткао је по канцеларији и певушно.

— Добро јутро — рече Стевану. — Имам да вам саопштим важне вести. Оне су за вас значајне. Спасевају ти живот... Разумем што си до сада ћутао. Плашио си се освете. Плашио си се да ће те твоји другови убити ако нам нешто кажеш... Оног јутра немаш више чега да се бојиш... С Титом је свршено. Ухваћен је... односно, настрадао је у борбама када су наше јединице вршиле чишћење терена. Партизани су разбијени. Скоро до последњег човека...

— Лаж! мирно рече Стеван.

— Видећеш.

— Партизани су у Босни.

— Босна је чиста. Све смо их сатерали у мишју рупу. Сад можеш све да ми кажеш. Партизани не постоје. Ослобођен си те ваше заклетве...

— Лаж! мирно понови Стеван.

— Онда те морамо обесити.

— Нисам ништа друго ни очекивао од фашиста.

— Интересује ме: шта би радио да се поново нађеш на слободи?

— Тукао бих Немце.

— Интересантно. Имаш ли још неку жељу?

— Имам. Желео бих да те задавим фашистичка цукелом!

Немац је урликнуо. Полетео према Стевану. Стеван му пљуну у лице. На њега се сручише песнице. Улетели су стражари из ходника. После су Стевана у ћибету однели до затвореничке ћелије.

Другови затвореници су га неговали неколико дана. Једва се повратио.

Немачки иследник Стиве био је бесан. Није успео ни речи да сазна. Написао је — немогућ случај. И ставио три узвицика. Неколико пута подвукао црвеном оловком ове две речи.

Из Београда Стевана Филиповића су пребацили у Ваљево. Ту је требало да се опорави од рана изазваних батинама. Кад се опорави, наређење је да се обеси на ваљевској пијаци.

У ваљевском затвору тога дана било је тихо. Похватане родољубе одводили су на саслушање. Сви су се одлично држали. Нико није пред иследницима проговорио. Сви су јуначки издржавали све муке. Тиха радост владала је у затвору због тога.

Негде око поноћи, крајем фебруара, у једну заједничку ћелију стражари су убацили овога човека. Гурнули су га с прага. Он је као врећа пао и није могао сам да устане. Притрчали су двојица затвореника и подigli га.

— Друже како се осећаш?

— Добро је — једва је превалио преко усана.

— Како се зовеш друже?

— Стеван... Стева Колубарац...

Затвореници су се изненадили. Ћелијом је прострујао шапат:

— Овде је Стева Филиповић, Стева Колубарац...

Јављено је свим ћелијама.

Већ се знало о његовом херојском држању пред Немцима у Шапцу и Београду. На његовом примеру многи су се учили како треба комунистички издржати све муке а не одати ниједног друга.

Неколико дана је тешко говорио. Кад се опоравио одмах се заинтересовао како је у ваљевском затвору.

— Како се држите?

— Доста добро — одговореше му.

— Муче ли много?

— Не питај!

— Мора се, другови, све издржати... Има ли овде ко из Ваљевског одреда?

— Има. Ја сам... Био си ми командир, друже Стево...

Загрлили су се.

— Сећаш ли се, друже командире, оне битке у Лајковцу?

— Како се не бих сећао.

— Што је то била борба!

Лајковачка битка одиграла се ноћу између 14. и 15. августа 1941. Радивоје Јовановић Брадоња, командир и Стеван Филиповић, заменик командира Колубарске партизанске чете очекивали су у заседи да им раније послате извиднице дају знак за напад на важан железнички чвор Лајковац.

Ведрa августовска ноћ простирала се унаоколо. Срца колубарских партизана убрзано су куцала. Ако акција на Лајковац успе, Немцима ће бити пресечен пут возом од Београда према Сарајеву. Нестрпљиво су очекивали први знак.

Ево га!

Звездану ноћ пресекала је црвена ракета.

То је био уговорени знак.

Јовановић и Филипковић тихо су повели своје другове према жандармеријској и железничкој станици.

Проломио се један пуцањ. Онда се запалила ноћ над Колубаром. Стражари су ликвидирани. Бунови и Немци и жандарми искакали су из постеља и прихватили се пушака и митраљеза.

Цијукнуше пушке. Заштекташе митраљези. Потмуло су праскале бомбе.

Напред партизани!

Победа је на помолу.

Али непријатеља још има. Појављују се однекуда. Откуда их оволико? Много их је више него што су извиднице избројале. Свеједно, времена за размисљање нема. Треба их побити. Радивоје Јовановић хвата бомбе које непријатељи бацају на њега и враћа их док још нису експлодирале. Тако бомбе бачене из руку Немаца убијају Немце.

На другом крају варошице Стеван Филипковић са својом групом партизана пушта локомотиве без машиновођа, једну према Београду, другу према Сарајеву. Под пуном паром оне ће се негде срушити и поломити пругу...

Већ се јутро заплавило, партизани се, по ранијем договору, повлаче из варошице према шумама. Дан је увелико освојено. Пребројавају се. Нема Филипковића и Јовановића. Да ли су погинули? Не! У варошици Лајковцу још траје битка...

Њих двојица су се последњи повукли.

Борцима су објаснили зашто нису успели да брзо ликвидирају непријатељска упоришта. У току битке, непријатељу је стигло појачање. У време највећег окршаја, стигао је воз препун Немаца који су се одмах укључили у борбу. Ипак, резултати су велики. Порушена пруга, онеспособљена електрична централа, исечене телефонске везе, уништене две локомотиве, побијено доста Немаца и жандарма. Један Немац заробљен...

Неколико дана касније друг Тито је потписао похвалу:

Изражавамо наше признање и захвалност за јуничко држање и вешто руковођења операцијама код Лајковца 15. августа команданту партизанског одреда Брандоњи и његовом заменику електричарском раднику Н.Н. из Крагујевца

Сви су знали да је електричарски радник Н.Н. из Крагујевца неустрашиви Стеван Филипковић...

И касније било је много похвала.

Прву је заслужио још у јулу, на почетку устанка. Тад је Стеван Филипковић са својим водом заробио Немца. Био је то први Немац којег су партизани заробили.

На путу Ваљево — Ужице, код места Букови, Стеван Филипковић је држао заседу. Појавио се мотоцикл са двојницом Немаца. Стеван је искочио на друм Широко раскорачен са откоченом машинском пушком узвикнуо је:

— Стој!

Немац који је седео на задњем седишту мотоцикла потегао је пиштољ и опалио на Стевана. Стеван се бацио на земљу. Одјекнула је његова машинка. Један Немац се срзао у прашину. Други се дао у бекство. Брзо га Стеван стигао...

— Благо теби, заробио си Немца — рекао му је један борац

То је први заробљени Немац — додао је други борац.

— Али није последњи — насмешко се Стеван.

Почетком септембра 1941. цела западна Србија била је слободна. Градови Ваљево и Шабац су опкољени и Немци везу са Београдом одржавају једино путем радија. Ваљевски и други партизански одреди извршили су наређење другог Тита.

— Очистите западну Србију од непријатеља, створите слободну територију!
— Наредно је друг Тито.

Наредба је брзо извршена.

Команда Ваљевског одреда изабрала је недесеторницу најискуснијих бораца. Њима је за команданта постављен Стеван Филиповић. Упућени су у Рађевину да помогну у борбама за ослобођење рудника Столице и варошице Крупањ.

Столице су ослобођене у току једне ноћи.

Битка за Крупањ трајала је три дана.

Јак немачки гарнизон био се утврдио у усамљеној згради крупањске болнице. Са свих прозора ове двоспратне зграде, испод крова, из подрума тукли су Немци најсавременијим оружјем.

Партизани таквог оружја нису имали довољно.

Успех се једино могао постићи ако се борци привуку до саме зграде болнице и убаце у њу бомбе. Брисани простор свуд унаоколо отежавао је привлачење.

Створена су бомбашка одељења.

На челу једног од њих налазио се Стеван Филиповић.

Његово одељење нападало је са северне стране. Прво су морали да прегазе набујалу речницу Ликодру. Тако мокри привлачили су се пузећи, под непријатељском ватром, згради болнице.

Вешто као змија вијугао је Стеван између смртоносних зрна. Његове бомбе прво су разориле болничку капелу.

Другог дана битке Немци путем радио — везе траже помоћ из Београда.

— SOS! — поручују стално. Партизани су нас опколили са свих страна. Боре се храбро као ђаволи. Иако немају добро наоружање, привлаче се, по цену живота, до нас и бацају бомбе и запаљиве флаше.

— Више не можемо да издржимо! — поручују Немци у Београд. Шаљите авионе!

Из Земуна стижу авиони звани „штуке“. Бомбардују партизанске положаје, бомбардују Крупањ. Бомбардовање траје по неколико сати. Партизани се не повлаче.

Стеван Филиповић, са осталим бомбашима, по којем пут привлачи се згради болнице. Њихове бомбе упадају кроз прозоре. Паника међу Немцима је неописива.

— Помоћ! — моле они своју команду у Београду. — SOS!

— Послали смо штуке — јављају радњом из Београда. — Послали смо такође јединице из Ваљева да вам помогну.

— Ништа не помаже — јављају опкољени Немци. — Партизани нас побише! SOS!

Штуке заиста нису помогле.

Јединице које су кренуле из Ваљева заустављене су код места Завлаке. Партизани све жешће нападају. Немци моле своју команду у Београду за одобрење да покушају да се оклопним колима пробију из обруча партизанског.

— Покушајте пробој обруча и повлачење — одобравају из Београда.

— Крећемо у пробој — јављају опкољени Немци.

У оклопним колима, у камионима Немци у току ноћи напуштају зграду болнице у Крупању и крећу према Ваљеву.

Али налећу на вешто постављене партизанске заседе.

Четвртог септембра ујутру 1941. Крупањ је слободан.

Прва петокрека звезда засјао је на врху болничке зграде.

Бомбаши су похваљени од друга Тита...

... Прича борац, Стеванов друг. Око њега се окупили затвореници. Гутају сваку реч. Он застаје.

— Причај још — моле га.

— Други пут — каже Стеван — Реците ми како се држите на саслушањима?

— Добро се држимо.

— Другови, не смете никога одати — каже им Стеван.

Настаје тишина. Сви су стисли песнице. Из угла затворске ћелије чу се песма:

Партизан сам, тим се дичим.

То не може бити свак...

Одјекују поносне речи. Прихватају их затвореници из других ћелија. Цео затвор пева.

— Друже, Стево, хоће ли те пустити? — пита један дечак.

— Мене ће обесити.

Другови се згледаше.

— Неће... — покуша један од њих.

— Немој да ме тешиш... не треба... Ја то знам. И боље је да ме обесе... боље него да ме пусте...

— Стево, шта то говориш?

— Знам шта говорим. Пребили су ме. Унаказили. Али човека у мени нису убили. Никаквим мучењима то им не би успело...

Онда ућута.

Около су седели другови погнутих глава.

— Ни вешањем неће ме уморити.

— Неће! — потврди један друг.

— Видите, другови — настави Стеван — и смрћу треба победити Немце, све непријатеље... Победити! — осмехну се безгласно. Његово фино кројено лице, тамно-путо, нагло је бледило. Подиже руку као да би да скине неку копрену са очију која се неодољиво навлачила...

— Позлило му је...

— Не треба му дозволити да више говори.

— Придржите га, другови.

— Воде!

— Дајте му мало воде.

— Јој, другови, убили су га... Кожа и кост...

— Овде га спустите... лагано... нека се одмори, и говор га замара...

— Дух му је чист.

— И чврст.

— Он је пример...

— Ни речи нећу проговорити на саслушању — могу да ме секу: ћутаћу — рече дечак.

— Тако се кали челик — додаде неко из угла.

Напољу се хватао мартовски сумрак. Кроз густе решетке једва се назирало парче мутног неба.

Из суседне ћелије допреше тихи јенаји.

Јецло је женски глас.

Дечак свуче свој танки капугић и њиме покри Стевана. После се дечак исправи. Ондај женски глас још је јецло. Дечак оде на средину ћелије. Затвореници видеше да се дечак пропиње. Дечак запева:

Црвен је исток и запад
црвен је север и југ.
Кораци крећу у напад,
напред, уз друга је друг!

Затвореници прихватише песму. Јецлаји у суседној ћелији се утишаше. Другу строфу поведе тај глас. Песма се јави с десне стране. Запешаве и они с леве. У приземљу затвореници прихватише песму.

Цео затвор пева:

Доста је црних кошуља,
нек падне кукасти крст!
Лаже фашистичка хуља
да није корак нам чврст!

Март месец одмиче. Блјжи се пролеће. Али радости у Србији нема. У западном делу Србије, у ваљевским планинама партизански борци издржавају надчовечанске даноноћене борбе. Вести допиру до затвора. Оне нису повољне. Све чешће у затвор дотерају новог партизана, зробљеника. Тешки дани вуку се овим делом Србије...

Још од децембра прошле године стање је све теже. У децембру се одавде повукла главнина партизанских снага, преко Сачака, у Босну.

На задатку у Србији остала је *ваљевска партизанска групација*. Око три хиљаде борана.

Владала је незапамћена хладноћа. Ни најстарији људи нису били запамтили овако оштру зиму. А партизани су били слабо обучени, обосили, нису имали шта да једу. Народ је давао. Али ни народ није имао довољно. Није смео народ да даје. Кога фашисти и њихови помагачи ухвате да помажу партизанима — све стрељају, спаљују домове, све са земљом срањују, само се згаришта пуше, паљевине на све стране, смрад спаљеног људског меса, крви...

Авет смрти ширила се западном Србијом.

На 3000 партизана нападао је 30 000 удружених Немаца, четника, љотићеваца, недићеваца и белогардејаца.

Десет на једнога.

Десет ухрањених непријатеља, савремено наоружаних, добро утопљених, обучаних специјално за зимска и планинска ратовања.

Три пуна месеца одолевали су партизани. Три пуна месеца нису непријатељима давали да одахну. Три пуна месеца водила се борба на живот и смрт, битка за част и слободу, за народ, за срећу, за боље дане, за светло сутра...

Да не буде рата, да не буде крви, да јутра буду мирна, да ноћу пси не завијају, да не кевћу машинке, да топови умукну...

Три пуна месеца скупљао је непријатељ своје мртве по свим ваљевским планинама. Из Лесковница возио је на санкама, преко двадесет запрега, мртве и рањене...

Гинули су борци за слободу народа.

Умирала су уоправно!

Подигла се нова хајка...

Шестог марта у Босну се пребацио Ваљевски одред.

„ Седамнаестог марта престао је да дејствује Суворорски одред...

Подигла се нова хајка...

Тужне вести текле су Србијом.

Најтеже су примаче у ваљевском затвору у ћелији број 3 где је лежао Стеван Филиповић.

Крајем марта, 27. његовог дана, стигле су најтеже вести:

— На пијацу у Ваљеву обешени Борота и Мајер...

— На убској пијаци обешени Света Поповић и Добросав Симић...

— У Обреновцу обешени Влада Аксентијевић и Давидовић...

Страшна одмазда.

План је скозан у Берлину: јавно вешати партизанске руководиоце, пред народом их вешати, пред Србима који су заражени комунистичким идејама... на тај начин заплашити народ... убити му веру у партизанае, у слободу...

Стеван Борота и Јосип Мајер били су командир и комесар Тамнавске партизанске чете, првоборци.

Добросав Симић и Света Поповић били су командант и политички комесар Тамнавског партизанског батаљона.

Влада Аксентијевић члан Окружног комитета Комунистичке партије, а Давидовић првоборац партизански.

Сви су обешени истог дана, јавно, пред народом, обешени су 27. марта. Немци су се светили за 27. март 1941. када је народ оборно пакт с њима сполољен. Немци су убијали веру у слободу...

Да ли су успели? То ће показати даљи догађаји.

Већ сутрадан, 28. марта, први иследник Стевана Филиповића, немачки официр Паул интересовао се зашто и Филиповић није обешен. Разговор је водио са Стивеом, другим иследником Стевановим.

— Шта је с *немогућим случајем*?

— Филиповић се налази у ваљевском затвору.

— И?

— Тамо је предат вашој дивизији да над њим изврши егзекуцију.

— Стрељање?

— Не, њега ће обесити.

— Зашто јуче није обешен?

— Није био способан за вешање.

— Не разумем.

— Није се опоравио од састушавања. Још је сав у ранама Брзо би умро...

— Кад се очекује вешање?

— Вешање Стевана Филиповића се припрема са посебном пажњом. Наредено је да се тога дана само он обеси... То ће бити последњи ударац комунизму у западној Србији...

Стеван се у затвору опорављао. Опорављао се физички... Ретко је извођач на саслушање. Више нису ни покушавали да од њега нешто сазнају о осталим партизанским вођама. Попуњавали су његов досије...

Вести с поља нису биле нимало добре. Из Босне су стизале добре вести: пропала је још једна непријатељска офанзива. Али су вести из Босне стизале споро, путовале данима...

Вести из западне Србије никад нису биле теже. У пролеће 1942. године Немци су ангажовали све своје помоћнике да се похватају партизански борци који су се вратили кући, да се позатварају сви они који су помагали партизанима.

Никад веће хајке на човека није било.

Тад се сазнало:

— Стеван Филиповић биће обешен 22. маја!

Али, Стеван на то није мислио.

Стеван је знао да ће бити обешен. Знао је и када ће бити обешен. Другови су од њега крили тај дан. Али је он сазнао. Приметно је да знају и да крију од њега. Тражио је да му кажу...

Али Стеван није мислио на то.

Друге мисли опседале су младића.

Нови затвореници доносили су страшне вести. Ухваћен... затворен... отеран на Бањицу... отеран у Немачку... убијен у бекству... убио се... бацно бомбу на немачку патролу која је дошла да га ухапси... бранио се до последњег даха... последњим метком пуцао себи у слепоочницу...

Многе је Стеван познавао. Били су му другови, саборци у почетку устанка.

Из затвора Стеван је слао поруке. Храбрио је другове и напољу и око себе. Уливао им веру у победу.

Није ово крај! говорио је.

Краја нема!

Крај ће бити када победимо, кад истерамо фашистичку гамад из наше отаџбине.

То ће бити крај! говорио је Стеван Филиповић.

Слушали су га и — дивили се.

Управљали су се према његовим речима.

Једног дана стигла је из Крагујевца сестра Јелица да га посети. Из затвора Стеван је протурко писамце. Дуго је путовало до Крагујевца. Али је стигло. Из руке сестрици Јелици. Сестра ни часа није часила. Снашла се некако. Издејствовала, уз помоћ другова, дозволу да путује у Ваљево. Спремила је од своје немаштине, одвојила од своје гладне понуде за брата.

Стигла је једног јутра пред ваљевски затвор.

Стајала је сатима сестринска љубав, стајала је и молила жандарма да јој дозволи да види брата.

Успела је некако.

У затворском ходнику, испред ћелије број 3 срели су се брат и сестра. Немо су се посматрали дуго трелутка. И пали једно другом у загрљај.

Окренуо се жандарм на другу стражу. Да не гледа.

После су сели на клупу.

Стеван је крпо руке.

Јелица није могла да сакрије црнину. Није могла да сакрије тугу у очима.

— Зашто носиш црнину, Јелице?

— Онако... Нисам имала шта друго да обучем... Жене ми дале...

— Шта је са братом Николом.

— С партизанима је... у Босни...

— Како је Драган?

— Добро је, добро...

— А Шимун?

Јелица се тргла. Срце јој се стегло. Стисла је усне. И ћутала.

— Шта се десило са Шимуном? — питао је Стеван за најстрашњег брата. — Не смеш крити од мене...

— А што ти кријеш од мене руке? — питала је Јелица.

— Руке? — изненадно се. — Не, не кријем... онако...

— Тукли су те, бато?

— Нису... мало само...

— Руке су ти рањаве. Немој од сестре крити?

Морао је да јој каже.

Сакрио је од ње да зна шта ће са њим бити.

Али је инсистирао да му Јелица каже шта је са Шимуном

Није имала куд, рекла:

— Шимун је стрељан... — зајецала је сестра.

— Када?

— 21. котобра... Пола Крагујевца је побијено... И децу су побили... баке из школа...

— Зар није могао да се спасе?

— Могао је... Није хтео. Питали су Немци: ко је Италијан, ко је Немац, ко је Хрват... пуштали су такве... Шимун није хтео да се јави. Рекао је да он у Крагујевцу живи десет година, да са својим друговима дели и добро и зло... Желео је да с њима подели и најтеже, није хтео да се извуче... а могао је — рекла је Јелица јечајући.

— Није могао — тврдо је рекао Стеван. — Јелице, тако је морало бити. Наш брат Шимун је поступио како човек поступа. Не смеш Јелице плакати. Шимун је херојски погинуо, а за херојима се не плаче.

Прегрнула је нове нападе плача и сакрила главу на братовљевим рањавим грудима.

Време је немилосрдно протичало.

То су тренуци кад се има највише да каже

То су тренуци када се најмање каже

Тешко се у таквим тренуцима говори. Највише се гледа. Упија се лик вољене особе.

Кроз сузе гутала је очима брата.

— Немој, секо, плакати. Нема борбе, нема слободе без крви и смрти. Писмо Шимун и ја ни први ни последњи... Немој...

Зачули су се кораци.

— Посета је завршена — јавио се жандарм.

Као опарена скочила је Јелица.

Стеван је покушао да устане. Није могло.

— Чувај Драгана, рекао је. Немојте да се растављате... сами сте... Вратиће се Никола... И ја ћу се вратити. Биће нам лако... Другови ће вам доле помоћи...

А кад се жандарм окренуо на другу страну:

— Помоћи друговима кад год можеш. Ти мораш остати моја сестра. Моја, схваташ...

Умрљана сузама, избезумљена од боља Јелица није могла да проговори, само је климала главом,

— И немој да радиш код непријатеља. Муни се, гладуј, али код непријатеља не ради — рекао је Стеван.

Још једном је загрлила брата.

Жандарм ју је отргао и одвукао према излазу.

Тројица другова, затвореника, помогли су Стевану да се врати у ћелију. Понуде које му је донела сестра поделио је с друговима.

Обукао је браон сако и драп панталоне са пругама. И то је сестра Јеллица донела.

У том оделу биће и обешен.

Вешању Стевана Филиповића непријатељ је придавао изузетан значај. Оно је требало да дотуче српски народ.

По зидовима кућа, по тарабама и плотовима, по бандерама — излепљен је неколико дана раније плакат. На плакату је писало: на пијаци 22. маја биће обешен комунистички вођа...

Добошар је сваког дана по неколико пута лупао у добош. Око њега су се икупљали заплашени грађани. Добошар је читао обавештење: дана 22. маја биће јавно обешен вођа комунистичких банди Стеван Филиповић...

У све сеоске општине у околини Ваљева послана су наређења председницима.

Немачка војна сила наређује да што више народа 22. маја доведете у Ваљево, где ће, на пијаци, бити јавно обешен црвени комесар Стеван Филиповић...

За дан погубљења одређен је петак.

То је пазарни дан у Ваљеву. Тада се, по дугогодишњој традицији, на тргу окупиља највише света из свих околних места.

И фашистички лист *Ново време* обавестио је јавност:

... 22. маја у 11 часова пре подне биће извршена смртна казна над комунистичким бандитом, командантом комунистичког батаљона и политичким комесарем Стеваном Филиповићем... Овај злогласни комунистички агитатор узео је учешћа у многим борбама против владиних одреда... Смртна казна биће извршена јавним вешањем на пијаци у Ваљеву.

Освануо је 22. мај 1942 у граду на Колубари.

Освануло је чисто мајско јутро. Са Видрака и Пећине, околних брда, на град је вејала свежина. У граду живот почиње врло касно за ово доба године. Тек у шест часова на улици се појављују први људи. Опрезни су. Прво извирују испод завеса. Лагано, једва приметно одшкрину врата. И капију исто тако. Провире на улицу унезверена лица...

Мај — месец пролећа и цвећа.

Месец радости.

Али радости нема.

Данас, овог светлог мајског дана, овде ће бити извршен злочин...

Од раног јутра, 22. маја, једна група затвореника, под контролом жандарма пословала је на ваљевском тргу око зграде чудног облика. Данас такве зграде виђају се само у мањим варошима и варошницама, и то обично на периферији. Ова је била у центру Ваљева. Изграђена је од црвених опека, које на вилицама нису биле окречене. Врх крова завршавао се куполом која је подсећала на црквени торањ. То је кантар. На њему је општински кантарџија мерно тешке сеоске производе: стоку, кукуруз, пшеницу, а наилазила су и читава кола натоварена селом, сламом или другим тешким и кабастима...

Испред те зграде пословали су затвореници. Донели су три велике греде и неколико мањих. Две греде су укопали у земљу а трећу поставили на њих. Справа је личила на фудбалске стативе, само са другам размерама: висина је била већа од

ширине. На горњој греди већ су се налазиле две алке. Кроз једну од њих провучен је јак конопци, чији је слободан крај са омчом додиривао клупицу склепану од дасака, а други крај завезан за усправну греду.

Вешала...

Посао око њиховог подизања није дуго трајао, јер су већ раније, пре два месеца, стајата на овом месту кад су на њима обешечни партизански руководиоци Јосип Мајер и Стеван Борота.

Сељаци све до десет сати нису прелазили на ову страну Колубаре, трговали су на делу трга с друге, десне стране реке. Стајовници Ваљева су издалека, са улице, бацали неспокојне погледе.

Јутро је одмицало...

Ваљевски трг је улазио у историју.

По други пут на непуних 150 година...

У близини подигнутих вешала, на реци Колубари, небо је парао стари јаблан. Он је сваток догађаја који се под њим, на некадашњем дрвеном мосту одиграо 1804. године. Ту су зулумћари, злогласне дахије, јануара месеца одрубили главе народним трубуницама, кнезовима Алекси Пенатовићу и Илији Бирчанину који су такође били повели народ против зулумћара и неправде, за слободу...

Стари јаблан је још једном морао да сведочи о обести тиранина, али исто тако и о неустрашивости слободара...

Десет је сати.

Тишину у граду, која је нарасла до белог уснијања, прекинула је луна добоша: — Кроз један сат извршиће се смртна казна. Опомиње се грађанство да изађе на трг.

Истовремено по граду су се разлетели жандарми. Упадали су у дворишта и куће.

— Брзо, брзо сви тамо...

— Пендрек ће да ради!

— Ко не изађе да посматра... Немци су наредили да се такви уведу у спискове комуниста... А ко дође на тај списак зна се шта га чека!

Жандарми су вијали по нијаци сељаке:

— Марво, шта чекаш!

Појавили су се и четници. И они су терали народ на трг.

Шефови одељења у надлештвима, разни начелници опомињали су чиновнике.

Из основне школе истерали су децу.

Из Гимназије, Државне трговачке академије, Сремске техничке и Грађанске школе довели су младиће и девојке...

Неке поворке стивале су се на трг.

Ипак, једва се скупило, рачунајући и децу, око три хиљаде лица.

У 10,30 часова у близини вешала стигао је неколико немачких тенкова и аутомобила.

Недићевци, четници и шуцполнајци размилели су се међу окупљеним народом да спрече евентуалне инциденте.

Истовремено из затворске ћелије број 3 изведен је у двориште Стеван Филиповић. Руке су му везане ланцем.

Десеторица жандарма су се размакли. У средину су угурали Филиповића. Двојица жандарма, један с леве а други с десне његове стране, узели су крајеве ланца и обмотали око својих руку.

Из групе Немаца издвојно се њихов командант и пришао жандармеријском командиру.

Ви сте припадници Српске државне страже? упитао је Немац.

— Да, хер! стао је мирно жандарм.

— Немачка војна сила вама поверава овог бандита да над њим извршите погубљење.

— Разумем!

— Ви ми лично одговарате ако дође до неког инцидента.

— Разумем! Неће доћи...

— Бандит је опасан.

— Везан је ланцима.

— Не одговарајте. Знам да је везан, али исто тако знам да се оваквима никад не може веровати. Обратите посебну пажњу.

— Разумем!

— Знате ли куда треба да га проведете до губилишта?

— Знам!

— Поновите.

— Треба да га водимо Карађорђевом улицом до трга где је губилиште.

— Добро је. Журити не смете. Треба га водити око трга да га што више светине види. Јасно?

— Јасно!

— На извршење!

— Разумем!

Ипак десило се нешто што нико није очекивао. Кад је издао наређење, немачки командант је сео у кола и одвезао се на губилиште. Жандармеријски командир наредио је покрет. Из затворског дворишта Филиповића су извели у Карађорђеву улицу. До првог угла ишли су том улицом. Света је било мало. Две три десетине радозналаца кренуло је тротоаром упоредо са жандармима и Филиповићем. Код првог угла, где се налазила продавница новина, свет је скренуо у Караџићеву улицу. Ваљда махнално скренули су и жандарми. А требало је да продуже право, да водање осуђеника кроз град што дуже траје како би се на губилиште стигло тачно у 11 сати када је требало, према наређењу, извршити смртну казну.

Ваљевске улице...

Стева као да је за тренутак заборавио куда га воде. Пред очима му је био стари град, миле улице, углови, куће, прозори...

... Ево, овуда сам шетао са Жикицом кад се вратио из Шпаније. Тамо, на левој страни је кућа доктора Мише Панчића... Овде ме срео Фића Кљајић, па чича Драгојло Дудић. Кад смо штрајковали у јесен 1940. године у овој улици сам агитовао. Довео ме Милан Китановић. Убили су жапмани Шпољарића, овде му је држао говор... а ту је и онај други Никола убијен... Колико је протекло времена од како нисам овуда прошао? Од јуна... скоро годину дана, овуда сам отишао у одред, на мосту су стајали стражари — Немци, прошао сам мирно, нису обратили пажњу, а многе су легитимисали...

Сећа се другова, комуниста, пријатеља, сећа се шетњи, разговора. Сећа се догађаја на овим улицама одиграних непосредно пред рат, штрајкова.

Ближили су се згради гимназије. Одозго са фасаде, зачуђено гледају Доситеј Обрадовић, Вук Караџић и чврка Љуба Нечадовић. Преко пута је Хипотекарна банка. И прозори, много прозора на приземним зградама. Прозори се са протестом затварају...

Угледа брда. Видрак и Пећину. Лепи парк Пећина: борова шума и ливаде, непрегледне, шетали смо и читали *Како се калмо челик*. Онда су жандарми наишли, па смо књигу у недра стављали... На Манделића шанцу одржан је састанак, ту је говорио Жикица...

Ала је све зелено. Баш право пролеће. Душу дало за ратовање. Друговима у шуми сада није тешко, нема снега, нема ветрова, могу и боси... Држите се хуље! мислио је и потражио погледом Немце.

Код Хипотекарне банке треба да ступе на трг. Ту је већ народ, много народа да се одржи диван збор, какав леп би то митинг био... Народ се размаче, прави шпалир...

Стеван се трже. Одагна мисли, потисну сећања.

— Воде га! викну неко из масе.

— Ево, воде га...

— Воде Стевана Филиповића!

— Види што је леп!

— Зар ти се не чини да је осмехнут?

— Јао његовој јадној мајри.

— Има ли мајку?

— Како да је нема.

— А да ли је јадница жива?

— Па он се, људи, не плаши.

— Као да не зна шта га чека.

— Како да не зна.

— Зар се може овако понашати.

— Комуниста је то.

— Право кажеш, није као ми...

— ... стрине смо ми сви, колико нас има овде...

— Сад ће он да проговори.

— Па он одавно говори.

— Не чује се.

— Далеко је зар му не видиш усне...

Стеван је запета већ говорио. Како су наступили кроз шпалир свега, он је проговорио:

...Стојите и гледате... Ако будете само стајали и гледали, непријатељи ће и вас овако, једног по једног вешати, као и мене данас... Смрти се, другови, не плашите! Смрт није ништа! То ћете видети кроз неколико тренутака када ја будем умрлао... Није смрт страшна ако се зна зашто се умире!

— Тако је... замре један глас.

Стеван се окрете на страну. Али његов поглед не пађе онога који је одобрио. Срете очи једног дечака. Биле су пуне суза. Стеван му се осмехну:

— Немој да плачеш. Није ово ништа...

Али су већ мунули дечака.

Пут до вешала био је кратак.

Стigli су на плато опкољен народом. У средини су стајала вешала. Стеван их осмотри. Али на његовом лицу не задрхта ниједан мишић. Окренуо се према Немцима:

- Доле Хитлер! викнуо је.
- Настаде неописив тајац.
- Живели партизани! викло је Стеван.
- У народу наста комешање.
- На извршење! раздра се Немац.

Жандармеријски командир се виђе у недоумици. Извршењем смртне казне треба да командује капетан Говедаровић. Али њега нема. Нигде га не види. Све му игра пред очима. Круг око вешала се стеже. У првим редовима види Немце, жандарме, четнике... ту је и понека од оних женских, дроље... Где је тај Говедаровић?

— Стigli сте много раније. Ко вам је дозволио да промените наређење?
Зашто нисте ишли око трга?

- Господине... — покуша жандарм.
- Али га Немац пресече:
- То ћемо још испитати. Сад на извршење!
- Разумем!
- Али где је Говедаровић.
- Капетан Говедаровић! викну жандарм
- Нико се не одазва.
- Нека се јави капетан Говедаровић.
- Ја! чу се из гомиле.
- Изиђите и преузмите команду.
- Могу и одавде.
- Не може...

Али капетан Говедаровић не излази. Он из масе даје нека наређења жандармима. Ништа се не чује. Жандарми се устумарали. Стеван Филиповић извикује пароле
Настаје пометња.

Капетана још једном опомињу да изиђе и командује. Он одбија:

То није моја ствар!

Него чија? сикће жандарм.

— Постоји судски извршитељ. Нека он ради свој посао.

Али ни судски извршитељ не излази на слободан простор. И он са ивице масе говори нешто. У почетку се ништа не разуме. После се чини да чита пресуду.

— Читајте гласније! виче жандарм.

— Не могу!

— Изиђите овамо!

— Могу и одавде.

Народ се поново ускомеша.

— Мир народе!

Судски извршитељ са истог места монотоним гласом чита пресуду.

— Гласније! продра се један Немац.

— Прочитао сам већ.

— Ништа се није чуло.

— Не мора! одмахну други Немац. Да се ово што пре заврши. Само да се заврши!

Све се догађало врло брзо без обзира на пометњу која је настала међу извршиоцима казне.

И Немци су пожуривали жандарме:

— Шта чекате? Зашто га не вешате?

— Треба му дати последњу реч.

— Какву последњу реч?

— Према српским законима, господине, осуђенику на смрт се даје последња реч. Неколико тренутака пре смрти осуђеник има право да каже своју последњу реч, последњу жељу која треба да му се испуни.

— Добро, рече Немац, питајте га шта жели, само брзо.

Жандарм се окрете Стевану:

— Јеси ли разумео пресуду?

— Нисам је ни слушао!

— По закону имаш право да изразиш своју последњу жељу. Можда желиш да ти се нешто донесе...

— Ништа не желим!

— Осуђеници увек нешто траже...

— Ја ништа не тражим.

— Хоћеш ли цигарету да попушиш... последњу.

— Не!

— Нешто друго?

— Рекао сам: ништа од вас не тражим!

— Ако си се предомислио... мада ви комунисти... да ти доведемо свештеника да се исповедаш...

— Ви се исповедајте.

— Ми се исповедамо...

— Народу ћете се ви исповедати!

— Значи, ништа не желиш?

— А могу ли да говорим?

— И то је жеља... можеш да говориш, рече жандарм.

Стеван се окрете. Погледа по народу. Био је низак растом, па сем првих редова, није ништа видео. Окрете се још једном око себе. Онда угледа клупицу на коју је требало да се погне пред вешање. Стеван се попе на клупицу. Сад је видео доста народа. Видео је народ њега...

Намакнуће му омчу, нареди Немац.

Један од жандарма приђе.

— Шта треба? упита Стеван.

— Треба да ти одрешим руке.

А кад му је скинуо ланце, жандарм рече:

— Сад треба да ти намакнем омчу.

— Немој ти, нека то Немац учини, рече Стеван.

— Морам ја...

— Издајнице, рече Стеван. Нећеш, вала ли ти.

Дохватис је омчу и сам је ставио на врат. Затим је почео да говори. Стиснуо је песнице, високо их подигао. Његов глас одјекину ваљевским улицама.

— Другови!... Другарице!... Српски народе! Хитлеровске хорде продрле су у твоја села и градове, оне ти испијају крв, муче те по затворима и концентрационим логорима, гоне те да радиш до изнемоглости у рудницима и фабрикама које снабдевају

фашистичке зликовце! Немачке хорде нас стрељају у масама. Браћо, не дајте се завести лажном пропагандом фашистичких окупатора и клеветничким лажима домаћих одреда и издајника... Устајте сви! Сви у борбу против фашистичке реакционарне звери! Ако погнете главе, ако се не борите — хитлеровски злочинци ће и вас овако вешати једнога по једнога! Само са борбом можете ослободити хитлеровске гамади! Напред у борбу против наших крвника! Устајте сви! Не плашите се смрти, она се само кукавицама чини страшна! Смрт није ништа необично. Ви ћете то за који тренутак видети кад ми омча пресече дах... У борбу, другови и другарице!

Један од Немаца је прилетео вешалима:

— Хуља! викнуо је Немац.

Стеван му пљуну у лице.

Немац задрхта, извуче пиштољ из футроле и упери га у Стевана Филиповића који је са омчом на врату стајао под вешалима...

У груди младића, који је стајао под вешалима са омчом на врату, Немац је уперио пиштољ.

Али се Стеван на то није освртао.

Притрчао је други Немац и задржао руку са пиштољем. Он је знао, он хладнокрвније размишљао, да се *црвени банџит* мора обесити, да над њим мора бити извршена најтежа смртна казна, такво је било наређење: и психичке муке што дуже да трају, народ заражен комунистичком идејом што више да се заплаши.

— Стеван Филиповић је наставио да говори:

— Другови и другарице, повадите своје зарђале пушке, извојугте своју слободу и права, искорените домаће издајнике и све помагаче и слуге фашизма! Приступајте партизанским одредима, помажите велику народноослободилачку борбу... Доле Хитлер!

Маса света немо је посматрала овај величанствени приказ на ваљевском тргу у подне 22. маја 1942.

— Доле Хитлер и његове злочиначке банде! — викао је Стеван, орнуо се од његовог гласа цео град. — Живели партизански одреди Југославије. Живео друг Тито! Живела славна Црвена армија! Живело братство и јединство словенских народа! Живели партизани! Живела Комунистичка партија...

Није могао довршити своју мисао. Немачки официр је притрчао и избио му клупицу испод ногу. Био је то командант немачке 714. дивизије која је била стационарна у то време у Ваљеву и која је имала задатак да, преко Српске државне страже, изврши погубљење Стевана Филиповића. Тај Немац који је имао иза себе тенкове, авионе, модерно наоружану армију која у то време стоји за вратима целе Европе, тај Немац је уздрхтао пред храброшћу слободара, није издржао: гурнуо је клупицу, пако још није било прошло пет минута на које је Филиповић имао право, према закону, да изрази своју последњу жељу. Он је изабрао за последњу жељу да говори, да изрази мисао народа. Нису му дозволили ни последњу, предсмртну жељу да испуни...

Гурнута клупица истргла се испод ногу...

Омча се затегла...

Једно херојско срце престало је да куца...

... Настао је тајац. Мртва тишина. Један тренутак без покрета.

Време је стало.

Један тренутак постајао је историја.

Један човек — легенда, најистинскија!

Сви су намах задрхтали. Окупљена маса се покренула. Требало је само једна реч само један, још један поклич, један позив па да сва она маса јурне, да злотворе скрши у прах и пепео.

Само једна реч!

Човек који би је изговорио грчио се у предсмртном ропцу...

— Бежимо одадве — шапнуо је један од Немаца.

Сви Немци су брзо поседали у своја кола, у своје тенкове и нестали са ваљевског трга.

Маса света лагано се разилазила. Лагано, јер су сви очекивали да то није крај, да има још нешто, важно, најважније да се догоди.

Ништа се није догодило.

Двојица жандарма остали су крај вешала да чувају мртвог хероја, плашећи се да и мртав не покрене народ...

Целог тог дана и целог следећег дана остало је тело Стевана Филиповића да виси на вешалима.

Другог дана у касну ноћ, тајно од народа, дошли су поново жандарми и скинули га са вешала. У свом извештају Гестапоу у Београд жандарми су јавили да су у току ноћи сахранили тело Стевана Филиповића на месту које није познато јавности. На тај начин су се обезбеђивали да гроб хероја не постане место на коме ће се надахњивати борци за слободу.

Вешањем Стевана Филиповића Немци су желели да задају последњи удар српским слободарима.

Постигли су супротан ефекат.

Херојско држање младог металског радника и партизанског комесара наново је узбунило народ, вратило му веру у сопствене снаге, у народноослободилачку борбу.

Многобројни сељаци, који су присуствовали вешању, кренули су по својим селима и причали о чуду невиђеном.

И Немци су схватили шта се десило.

Они су јавили у Берлин: *Ово је немогућ случај... у сличним случајевима би овакво хушкање код јако зараженог српског становништва могло да доведе до инцидента. С друге стране, недопустиво је да један осуђеник у последњем минути пред погубљење врећа Фирера и Немачки рајх...*

И на крају молба:

Због тога се моли за овлашћење да се српском руководиоцу погубљења приликом евентуалних даљих егzekуција које би се овде извршиле, забрани да се осуђенику дозвољава последња реч.

Молба је била излишна. Заплашени држањем Стевана Филиповића, непријатељи нису више вршили јавна погубљења ни у Ваљеву ни у другим местима.

Оног дана када је престало да куца срце Стевана Филиповића, један стари Ваљевац засадио је у своме дворништу младуну кајсије. По прадедовском обичају *ваљало* се тако: нека остане воћка, нека остане цвет, нека остане плод — као сећање, као вечна успомена на младост, на живот, на необичну, херојску смрт.

Оног дана, 22. маја 1942. Окружни комитет Комунистичке партије одржао и рекао својим ученицима:

— Када бих знао да ћу моћи онако да се држим, онако да говорим — овог тренутка бих плуо Немцу у лице, овог тренутка бих ишао да их изазивам: не би ли и мене јавно обесили...

Оног дана, 22. маја 1942. године, Окружни комитет Комунистичке партије одржао је у ваљевским брдима састанак: одлучено је да се народ поново позове под заставу Партије, против непријатеља...

Остала је једна фотографија:

Млад човек под рещалима, са омчом на врату, високо уздигнутих руку и стиснутих песница, док крволоци около стоје, кличе неустрашиво слободи.

Фотографија је позната широм света, на свим меридијанима знају за њу. Чувају је слободари. Она их подсећа на једно невреме, она подсећа на хероја, она је постала и остала симбол отпора фашизму, непријатељу сваке врсте, она је остала симбол смрти за живот, за слободу.

Остала је фотографија. Остало је сећање. Остао је незаборавни лик и неми сведок оног што се збило једног дивног мајског дана у срцу слободарске Србије, на брдовитом Балкану, у земљи где живи народ који је сваком окупатору дао снажан отпор.

Прошле су године...

У град на Колубари стиже пролеће, стижу цветни мајеви. На брду више града уздиже се монументална фигура хероја претворена у Споменик борцима револуције.

Сваког дана стижу поворке аутобуса, крећу уз брдо названо Видрак, према парку и Споменику.

Стижу деца из свих крајева Југославије.

Навраћају странци.

Старо и младо долази у овај град, пролази кроз град да се попне на брдо јужно од града. Долазе у походе металном хероју. Стоје неме поворке испод Споменика. Испусти старица мајка сузу за Стеваном, за сином палим негде далеко од овог места али за исти циљ, за — слободу.

Споменик је у цвећу. Сваког дана стиже ново цвеће.

А он, Стеван Филиповић у споменик претворен, у легенду укован, загледао се у даљине, будно мотри.

Мирно је небо над нама.

У шуме одлазимо по љубичице.

Снови су нам мирнодопски и маштарски. Као деца спавамо јер знамо: ту је он, ту је његов наук, његов пример како се живи, како се бори, како се мре за — слободу.